

УДК 007 : 304 : 070

Галина Синичич, Андрій Яценко

НАЦІОНАЛЬНІ ПСИХОТИПИ В ПУБЛІЦИСТИЦІ ІВАНА ФРАНКА

У статті проаналізовано національні психотипи поляків та росіян крізь призму публіцистики Івана Франка. Виокремлено негативні аспекти їхнього національного характеру, національної свідомості й етнічного підсвідомого, що були перешкодою як для політичного, так і для культурного діалогу з українцями.

Ключові слова: Іван Франко, публіцистика, ментальність, національна свідомість, національний характер.

В статье проанализированы национальные психотипы поляков и россиян с точки зрения публицистики Ивана Франко. Выделены негативные аспекты их национального характера, национального сознания и этнического под-сознательного, что были препятствием как для политического, так и для культурного диалога с украинцами.

Ключевые слова: Иван Франко, публицистика, ментальность, национальное сознание, национальный характер.

In the article the Poles and the Russians mentality are analysed through the prism of publicism of Ivan Franco. The negative aspects of their national character, national consciousness and ethnic subconscious are selected, that were hindering both for a political and for a cultural dialog with Ukrainians.

Key words: Ivan Franco, publicism, mentality, national consciousness, national character.

Національна ментальність — основна підвалина існування нації, невід’ємна умова її формування. Іван Франко у своїй публіцистиці не міг оминати цієї категорії, що була одним з найважливіших ключів до питання національного. Оскільки суспільно-політична карта України була покраяна Австрією та Росією, а на українських територіальних землях панувало етнічне багатоманіття, публіцист дослідив не лише психічний склад нації-етносу, а й ментальні особливості наших територіальних сусідів. Він зацентрував увагу на психологічних універса-

ліях поляків та росіян, адже від їхніх впливів залежав як політичний, так і культурний розвиток українців.

Питання польсько-українських та українсько-російських відносин у публіцистиці Івана Франка викривлено трактували радянські дослідники, які тенденційно позиціонували його як поборника інтернаціональної дружби народів. Маємо на увазі праці І. Басса, О. Мороза, О. Білоуса, М. Васюти, А. Брагінця, Ф. Погребенника, М. Климась, А. Пашука, О. Дея та ін. Щодо сучасних досліджень, то релігійний аспект ідеї історичної Польщі в публіцистиці Івана Франка виокремив А. Пашук у монографії «Філософський світогляд Івана Франка», питання впливу Росії на суспільно-політичний розвиток України розглядав О. Баган у публікації «Проблема Росії для українського національного руху». Національна ментальність росіян та поляків, яку охарактеризував Іван Франко, — тема нова та недосліджена. Вона надзвичайно актуальна сьогодні в контексті політичних та культурних взаємин України з Росією та Польщею.

Мета нашого дослідження — виокремити й проаналізувати польські та російські національні психотипи крізь призму публіцистики Івана Франка. Для досягнення мети потрібно розв'язати такі *завдання* — комплексно розглянути компоненти національної ментальності (національний характер, національна свідомість, етнічне підсвідоме) росіян та поляків, дослідити їхній вплив на розвиток українського суспільства у всіх його проекціях.

Визначимо поняття, якими оперуватимемо, спираючись на сучасну теоретичну базу дослідження проблем ментальності: «Проблеми теорії ментальності», В. Чигринов, І. Поліщук «Політична ментальність українського суспільства», М. Обушний «Етнос і нації: проблеми ідентичності». В. Чигринов та І. Поліщук ставлять знак рівності між національною ментальністю та національним психотипом і вважають, що національна ментальність структурується з таких «взаємопов'язаних та перехресшуваних компонентів, як національний характер, національна свідомість та етнічне підсвідоме» [13, 21]. У цій науковій розвідці ми також розкладемо національні психотипи, які проаналізував Іван Франко, на три компоненти: національний характер як відображення сприйняття світу етносом, національна свідомість як повсякденна система цінностей та ідейна орієнтація, етнічне підсвідоме — наявність етнічних архетипів у мисленні та поведінці.

Наукове зацікавлення Івана Франка російським психотипом мало дві основні причини: по-перше, Лівобережна Україна була під російським протекторатом і внаслідок русифікаторської політики багато українців «зросійшилося» (Іван Франко зондував російське етнічне підсвідоме, щоб знати, на якому рівні могли відбутися ментальні відхилення у свідомості українських манкуртів); по-друге, питання автономії у федеративній Росії, яке він розглядав у попередній публіцистиці, спонукало до глибшого вивчення ідейно-теоретичного аспекту російської національної свідомості.

Хочемо наголосити, що акцент на негативних аспектах російської ментальності аж ніяк не засвідчує русофобської позиції Івана Франка, навпаки, публіцист демонструє прекрасний взірєць конструктивної, життєстверджувальної, за своєю суттю, національної критики. Проведемо паралелі з його національною самокритикою, маємо на увазі передмову до збірки оповідань «Галицькі образки» — «Дещо про себе самого». Він писав: «...Не люблю русинів. Так мало знайшов я серед них справжніх характерів, а так багато дріб'язковості, вузького егоїзму, двоєдушності й пихи... Признаюся у ще більшому гріху: навіть нашої Русі не люблю...» [6, 29]. Здається алогічним, що такі слова прозвучали з уст українського Мойсея. Іван Драч зізнається, що коли вперше прочитав ці слова, то довго не міг повірити, що вони належать І. Франкові, але потім все ж таки зрозумів: «Пророки, мабуть, не бувають лагідними. В їхні голоси, в їхні руки, певно, вкладається і бич Божий, якого таки потребує незрідка слабке і непевне єство наше. Гнівні Франкові інвективи, аж до прокльонів нашому хабарництву, нашій неповороткості, безвідповідальності перед нашою спільнотою, сварливості... — ці моральні батьківські прочухани необхідні у процесі самовиховання нації. Пророки неодмінно є і лікарями від наших пороків» [1, 64].

Національну ментальність росіян Іван Франко, мабуть, якнайточніше відобразив у невеликій статті «Сухий пеня», де окреслив декілька дискурсивних полів ментального тіла російської суспільності. Образ сухого пня — це персоніфікація перешкоди на дорозі міжкультурної комунікації українського та російського народів, перешкоди не лише в духовному, а й у політичному контексті. «На шляху того питання стоїть сухий пеня — указ 1876 р., не тільки завада в комунікації, але соромна пляма на Росії, на всій історії відносин між двома «руськи-

ми» народностями» [11, 278], — пише І. Франко. Зауважимо, що Ва-луєвський циркуляр не лише комунікативний бар'єр, але насамперед яскравий вияв національного характеру всього російського суспільства, а не російської бюрократії чи царизму зокрема. Публіцист використовує міфологізований образ Дантового пекла, щоб змалювати всі кола дегенерації російської інтелігенції під впливом царського самодержавства і деспотизму: «...Можемо зміркувати, що могло вирости в таких пеклі, які моральні типи мусили складатися в таких обставинах і які незатерті патологічні риси мусило на цілих генераціях полишати виростання в тім пеклі і його атмосфері» [11, 279]. Російська інтелігенція не зробила жодної спроби для скасування тридцятилітньої дії цього циркуляру, а всі ліберальні віяння в російському суспільстві виявилися вкотре фарисейською маскою, як і соціалістичний рух, прибічником якого був молодий Іван Франко, що також зігнував питання українського слова. «І добре так, бо українська суспільність мала нагоду переконатися, що справа українського слова, українського розвою чужа для великоруської суспільності; що та суспільність також засліплена своїм державним становищем, у справах державних думає (з виїмком немногих, високих умом і серцем одиниць) так само, як її бюрократія, чи іншими словами, що російська бюрократія невідраднa дочка російської суспільності, і, видержавши остру боротьбу з отсею всесильною бюрократією, українській суспільності прийдеться видержувати хронічну довгу, але не менш важку боротьбу з російською суспільністю та крок за кроком відвойовувати собі у неї право на самостійний розвій» [11, 279—280], — ключове усвідомлення Івана Франка безперспективності спільного українсько-російського розв'язання найважливішого аспекту національного питання. Імперські потуги, що домінували у свідомості росіян, проєктувалися й на інші народи, зокрема на поляків. Проблему політики «обрусіння» та «посилення православ'я» у польських провінціях Іван Франко розглядає в рецензії на книгу М. Покровського «Бледнов». Політичний памфлет, як він наголошує, не вирізняється літературною оригінальністю, до речі, його автор теж не відомий, але він заслуговує на увагу не лише польської чи української громадськості, а й усієї Європи, бо демонструє справжній колонізаторський характер росіян. «...Уявлення, якщо вже не про «російську натуру взагалі», то принаймні про якість і функції цієї чиновничої машини, за допо-

могою якої Росія «цивілізує», «звільняє», «ревіндукує» і «асимілює» різні провінції» [3, 285], — відчитує з контексту ідею твору Іван Франко. Публіцист робить вівісекцію національної свідомості росіянина-чиновника Бледнова й підсумовує, що імперські інтенції в нього не лише на ідейно-теоретичному рівні національної свідомості, тобто прищеплені бюрократичною машиною, а й на повсякденному: його інтереси, норма поведінки, система цінностей — все ґрунтується на проскрипції інородних національних інтересів. Сутичка Бледнова з гімназистами, які говорили польською мовою, яскраво ілюструє його «російський патріотизм» на буденному рівні, який, однак, менш загрозливий для польської національної ідентичності (гімназист-поляк обливає Бледнова чорнилом та тікає) ніж ліберальний асиміляціонізм Каневського, ще одного героя повісті. Каневський — обруситель на етнічно підсвідомому рівні, тобто його поведінка — це домінування «колективних уявлень» (за Е. Дюркгеймом), уявлень, засвоєних членом національної спільноти як типових взірців поведінки, що передаються у спадок та відображаються апріорі. «Каневський, який в Росії є лібералом, чесною і порядною людиною, як тільки появляється на варшавському ґрунті, починає якимось дивовижно викривляти своє моральне обличчя, починає мимохіть почувати себе обрусителем, тобто чимось вищим від поляків, людиною, яка має право щось у них відібрати чи чимось їх обмежувати, а принаймні принижувати їх у вічі і позаочі, бути по відношенню до них несправедливим» [3, 292], — так характеризує Іван Франко архетипи, притаманні російській ментальності. Архетипи стали основою формування імперського дискурсу як сукупності взаємопов'язаних компонентів: месіанство Росії, легітимність експансії, асиміляція як необхідність. Персонаж Каневський, на якого звернув увагу Іван Франко, був носієм цього імперського дискурсу. Він не лише відчував свою вищість, місійність, а й був впевнений у легітимності експансії в польську ментальність. «А якщо в додатку до всього цей росіянин так, як Каневський, вперто не хоче цього зрозуміти і настирливо напрошується на любов і повагу поляків, так би мовити, намагається з чобітьми залізти їм в душу, то складаються відносини нестерпні і прикрі, якась шпитальна атмосфера, просякнута випарами гнилизни, яку силоміць забивають запахом ладану» [3, 311], — яскраво характеризує Іван Франко становище гнобленого народу в умовах національного вихолощення. Сучасний

дослідник літературного імперського дискурсу Росії М. Шкандрій вдало формулює виправдання своєї експансії росіянами: «Російські націоналісти часто заявляли, що всі малі й політично слабкі народи мають бути підпорядковані духовно та культурно вищій Росії, якій завдяки її розмірам та військовій силі судилося врядувати, освічувати та асимілювати» [14, 39].

І якщо Каневський — це тип ліберала-експансіоніста, то сам автор твору — це імперський філантроп. М. Покровський, на думку публіциста, розглядав асиміляцію поляків як закономірність, і ця асиміляція мала відбутися не на політичному та культурному рівні, а на рівні психічного складу етносу. «Він хотів би обрусіння гуманного, делікатнішого за формою, але тим більш ґрунтовного, такого, щоб навіть з глибини душі поляків вирвати почуття їхньої національності, щоб змінити все їх виховання в дусі асиміляції з росіянами. У цій асиміляції він бачить справжній, найвищий національний інтерес поляків, якого вони вперто не хочуть розуміти» [3, 312], — характеризує справжні імперські схильності росіян Іван Франко. Імперіалізм глибоко вкоренився не лише на урядовому рівні, а й в національному характері пересічного росіянина. Публіцист пише, що уряд — це показник політичної культури суспільства, виразник його інтересів, а, отже, виразник проімперських позицій кожного росіянина. У цьому контексті виринає ще одна важлива проблема, яку він порушує в низці своїх статей, рівень цивілізованості російського народу, адже лише люди, далекі від цивілізаційних стандартів, окремо варто виділити свободу, вільний розвиток, міжкультурні комунікації, можуть насаджувати свої стереотипізовані проекти розвитку іншій культурі. Іван Франко у статті «Сухий пень» відверто пише про азійськість Росії, яку допомогла подолати європейськість українців: «А в числі мучеників, каторжників, кайданників, засуджених без суду, адміністраційним порядком, гонених без цілі, без глузду ми бачимо один народ, один із найбільших у слов'янщині, народ, що колись добровільно прилучився до Росії, народ, що своїм приступленням до неї розламав ту китайську стіну, якою перед тим вона була відгороджена від решти світа, втягнув її в концерт європейських видань, ...допоміг дуже багато, найбільше з усіх посторонніх до її європеїзації» [11, 279].

Зріз суспільно-політичних, культурних та ментальних проблем Росії Іван Франко подає у статті «Подуви весни в Росії». Найважливі-

шою проблемою для російської інтелігенції публіцист вважає проблему відсутності у їхній ментальності архетипу правової держави, якою б мала стати Росія. «Тодішня суспільність більше мріяла про ті шляхи «правового порядку», ніж мала про них ясне поняття, свободний шлях самодіяльності, до якого рвалася вона, не мав іще в житті за собою ніякої традиції і многим видавався зовсім фантастичним, ба навіть противним усій традиції державного життя Росії, в якому занадто яркими плямами вирізувалися жорстокості Івана Грозного, акти деспотично накидуваної цивілізації Петра Великого та недавня велич і всеобіймаючий тиск миколаївського режиму» [8, 541], — характеризує публіцист ментальні спотворення в державницькому мисленні російської еліти. Тотальний обман як невід'ємний компонент самодержавницької системи став гальмівним елементом на шляху її історичного поступу. Російське суспільство перебувало в стані цивілізаційної стагнації, тож невеликі ліберальні кроки уряду російська інтелігенція сприйняла як початок нової ери. Іван Франко дивується з недалекоглядності російської еліти, її сліпої віри в політичну «весну». «Великий ти, генію російського народу, і нема тобі рівного серед освічених народів усього світу! ... Великий ти в терпінні, в уяглоті, в безоглядному і безтямному самовідреченні, в безмежній незлопам'ятності. Півстоліття гуляє оте зло по твоїх головах і хребтах, розточує всі твої суглави, деправує твою душу, довело твій народ до крайньої бідності... — і тепер ти не можеш здобути ні на що більше, сміліше, мужніше понад дитяче лепетання про «великий принцип довір'я» твоїх катів до їх жертви!» [8, 556], — констатує Іван Франко брак національної самоповаги в росіян. Проблеми як на суспільно-політичному, так і на ментальному рівні, зумовлені інформаційною блокадою суспільства, яка стирає грані між філософськими категоріями правда-брехня, дефінітивно пересмикуючи їх. Боротьба з деструктивними ідеями, на думку Івана Франка, можлива лише зброєю свободи думки, слова, преси, адже без публічного обговорення суспільних проблем залишаться лише урядові декларації на папері. У цьому контексті Іван Франко обговорює проблему університетів у Росії, де мала б формуватися національна свідомість молодого інтелігенції як на повсякденному, так і на ідейно-теоретичному рівні. Він відслідковує різноманітні урядові санкції, які намагалися придушити вільнодумство в навчальних закладах, та непокору російського студентства. «Хоч як шаленіло самодержавство,

воно не змогло вбити науку, яка в Росії стала втіленням, прагненням свободи, надії на кращий час» [12, 119], — пише публіцист у статті «Університети в Росії». Іван Франко впевнений, що нове покоління російської інтелігенції зможе виправити збій у програмі національного менталітету.

Іван Франко аналогічно критикував і ментальність поляків. Дослідження польських психотипів було також аргументоване: по-перше, у Галичині поляки були фактично панівною нацією, по-друге, їхня боротьба за свою свободу торкалася інтересів українського народу, адже вони мріяли про відновлення «історичної Польщі», по-третє, згода обох сторін на демократичних і федеративних принципах посприяла б польському та українському національному відродженню.

Ідея історичної Польщі — це складний геополітичний дискурс, проте Іван Франко зумів відчитати його смислове навантаження для українців. Відродження Польщі, у польському тлумаченні, — це відновлення її державних історичних рубежів «від моря до моря» коштом білоруських, литовських та українських територій. Іван Франко окреслює історичну причину неможливості цього «польського ренесансу»: кожна держава існує лише в певних часо-просторових межах, тому півстолітні унії, якими поляки обґрунтовують своє прагнення, давно втратили політичну чинність. Колонізаторські інтенції закладені в наших сусідів на рівні етнічного підсвідомого, адже вони передаються з покоління в покоління, що ілюструє історична ретроспектива. Найголовнішим та найнебезпечнішим мінусом інтенцій польської ментальності мислитель вважає політичне закабалення сусідніх слов'янських народів: «А реставрація Польщі, так як єї розуміють наші поляки-шовіністи, опираєся іменно на поневоленню других племен: малоруського, білоруського і литовського» [4, 1]. Він радить полякам ідею державності ґрунтувати не на історично-державній, а на національно-етнографічній самостійності, проте, детально аналізуючи польську політику в Галичині, робить парадоксальне відкриття: самі поляки не вірять в ідею історичної Польщі. Як же інакше можна тлумачити продуману систему винародовлення щодо українців? Відповідь на це питання однозначна: латинізація обряду, утиски мови в школах, товариствах, уряді, спольщення інтелігенції — елементи розширення етнографічних кордонів на Схід. Ребус польської так званої «праці органічної», що ґрунтувалася на реформації початкових шкіл,

заснуванні повітових позичкових кас, конверсії індемнізаційного боргу (спрощення сплати боргу за викуп землі) легко розгадується одним словом — «політиканство». Польська політика спрямована на поневолення русинів, на думку Івана Франка, ведеться також у сеймах, то ж у статті «Русько-польське порозумінє» він рішуче заперечує урядову ідею «добровільного піддання русинів під гегемонію поляк» [10, 1]. Іван Франко, у передчутті змін на суспільно-політичній світовій шахівниці, радить сусідам порозумітися на основі «якнайповнішої рівноправності і автономії кожного народу», однак із сумом констатує: «Коли котрий народ в Європі, то, певно поляки найбільше мають вже з природи той дар — ігнорувати науку історії і обманювати самі себе до послідної хвили, коли крім себе нікого більше обманити не можуть» [7, 41]. Ідея самообману тісно пов'язана з ідеєю польського месіанізму. Іван Франко не заперечує важливої для польського суспільства ролі національних міфологем як орієнтирів на визвольному шляху, проте наголошує на неможливості будувати історію на неправдивих фактах. «Правда то є, що ідея культурного апостольства дуже принадна і спосібна розігрівати духу людського; жаль тільки, що історичні факти аж надто ясно свідчать, що місія Польщі лежала зовсім не тут на Сході, що, впрочім, і та місія ніколи не сповнялася і що, отже, робити собі з неї право до реставрації історичної Польщі нема найменшої підстави» [7, 43], — пише він. Публіцист аргументує свої думки екскурсами в історію: на основі численних прикладів він доводить, що не Польща була «передмур'ям Європи», а Україна. Цю історичну правду «польські державники» вперто не визнавали й навіть по-своєму перекручували історичні факти. Наприклад, історичну битву під Хотином проголосили великою перемогою західної цивілізації над ісламом, хоча розв'язку битви визначили козаки під проводом Петра Сагайдачного. Польща, засліплена онтологічною ідеєю «od morza do morza», не розуміла політичних перспектив союзу з русинами й через це втрачала державні позиції на Заході. Політичні помилки поляків були зумовлені також релігійним чинником, що впливав на формування їхньої національної свідомості, адже релігія, зазвичай у бездержавних країнах, була основою національного життя. Конфесійні відмінності не лише штовхали Польщу в обійми до «латинізованих» ворогів, зокрема йдеться про німців, але ставали підґрунтям зради. «Поляки в душі помимо всяких умов уважали

східний обряд поганською вірою, для котрої всі умови неважні» [7, 48], — аргументує Іван Франко свою думку. Зауважимо, що проблему зрадництва публіцист розглядає як ментально притаманну польській нації. Комплекс валенродизму, якому в літературі дав життя Адам Міцкевич, на думку Івана Франка, поляки позиціонують як найвищий патріотичний порив, як ідеал етичного почуття. «Сумний мусить бути стан народу, який такого поета (*Адама Міцкевича*. — Г. С.) без застережень вважає своїм найбільшим національним героєм і пророком і щораз нові покоління годує затруєними плодами його духу» [9, 213], — пише Іван Франко у статті «Поет зради». Цей комплекс поляки намагаються прищепити й українцям, то ж на цій проблемі він концентрується у праці «Адам Міцкевич. До галицьких приятелів. Переклав і пояснив д-р Іван Франко». Публіцист характеризує відозву народного комітету Польщі в еміграції до поляків у Галичині, автором якої був Адам Міцкевич, і одразу вловлює пульсування основної ідеї, яка завуальована гуманістичними ідеалами: «Він радить дідичам допомагати та протегувати таких селян і духовних, що борються за Польщу, і йому ані через думку не перейде, що така рада може бути вказівкою до національної апостазії, що вона зовсім рівно значуща з тим поступуванням москалів або прусаків, які нагороджували та протегували поляків, що, вирікшися солідарності зі своїми земляками, вислугувалися сим «заборним» державам» [2, 315]. Поляки розглядають українців як інструмент для задоволення своїх політичних прав, а не рівноцінного партнера в боротьбі за самостійність.

На важливості українського питання для національної справи поляків Іван Франко наголошує в статті «Дещо про польсько-українські відносини. Відповідь п. Т. Романовичу на статтю «Хатні справи українців»». По-перше, політично зміцнена Галичина зможе стати заслоною для Польщі від московського поглинання, по-друге, реалізація українських національних інтересів аналогічно сприятиме утвердженню польської державності. Польська шляхта мусить пройти певну ментальну люстрацію, побороти українське ксенофобство, зламати ментальні стереотипи щодо «зрадницького», «штучного», «неповноцінного» українського національного руху. «На жаль, дотеперішня історія польсько-українських відносин у Галичині, показує, що у таких конкретних випадках (*Іван Франко має на увазі політичні події, наприклад, перешкоди, які чинили поляки українцям на вибори у*

крайовий сейм. — Г. С.) зникають усі подібні делікатні дистинкції, а бере верх первісний брутальний інстинкт» [5, 2], — характеризує він апіорні схеми поведінки щодо українців. Іван Франко закликає до відкритого обговорення цих українсько-польських проблем та їхнього взаємовирішення на засадах рівноправності, свободи, спільних історичних перспектив.

Національні особливості психічного складу поляків та росіян, які виокремив Іван Франко, подаємо в таблицях.

Національна ментальність (росіян)		
Національний характер	Національна свідомість	Національне (етнічне) підсвідоме
Цивілізаційна, ментальна, духовна «азійськість».	Імперіалізм, бюрократизм, деспотизм.	Месіанство, духовна експансія, асиміляція інших народів як необхідність.

Національна ментальність (поляків)		
Національний характер	Національна свідомість	Національне (етнічне) підсвідоме
Ксенофобія, стереотипне сприйняття інших народів, шовінізм.	Гегемонізація, ідея історичної Польщі «od morza do morza», релігійна нетерпимість.	Комплекс валенродизму, культурне «апостольство», історичні спекуляції.

Іван Франко зацентрував увагу на негативних аспектах ментальності поляків та росіян, що стають перешкодою як для політичного, так і для культурного діалогу з українцями. Національна критика публіциста мала б допомогти ментальній люстрації цих народів, а, отже, психічному оздоровленню їхніх національних організацій.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Драч І. Іван Франко і ми. Кілька суб'єктивних вражень під кінець століття / І. Драч // Слово і час. — 1996. — № 10. — С. 61–65.
2. Франко І. Я. Адам Міцкевич. До галицьких приятелів. Переклав і пояснив д-р Іван Франко : Збір. тв. : [у 50 т.] / І. Я. Франко. — К. : Наук. думка, 1986. — Т. 47. — С. 291–323.
3. Франко І. Я. Блєднов / І. Я. Франко // Мозаїка : Із творів, що не ввійшли до Збір. тв. у 50 т. / [упоряд. З. Франко, М. Василевський]. — Львів : Камінь, 2002. — С. 283–313.

4. Франко І. Я. Глухі вісті / І. Я. Франко // Діло. — 1883. — № 136. — С. 1–2.
5. Франко І. Я. Дещо про польсько-українські відносини. Відповідь п. Т. Романовичу на статтю «Хатні справи українців» / І. Я. Франко // Діло. — 1895. — № 222. — С. 2–3.
6. Франко І. Я. Дещо про себе самого : Вибр. тв. : [у 3 т.] / І. Я. Франко. — Дрогобич : Коло, 2004. — Т. 3. — С. 27–33.
7. Франко І. Я. Наш погляд на польське питання / Іван Якович Франко // Будівничий української державності : [хрестоматія політол. ст. Івана Франка / упоряд. Д. Павличко]. — К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. — С. 40–58.
8. Франко І. Я. Подуви весни в Росії : Вибр. твори : [у 3 т.] / І. Я. Франко. — Дрогобич : Коло, 2004. — Т. 3. — С. 541–568.
9. Франко І. Я. Поет зради / І. Я. Франко // Мозаїка : Із творів, що не ввійшли до Зібр. тв. у 50 т. / [упоряд. З. Франко, М. Василевський]. — Львів : Каменяр, 2002. — С. 201–214.
10. Франко І. Я. Русько-польське порозумінє / І. Я. Франко // Діло. — 1883. — № 104. — С. 1.
11. Франко І. Я. Сухий пень / І. Я. Франко // Мозаїка : Із творів, що не ввійшли до Зібр. тв. у 50 т. / [упоряд. З. Франко, М. Василевський]. — Львів : Каменяр, 2002. — С. 278–293.
12. Франко І. Я. Університети в Росії / І. Я. Франко // Будівничий української державності : [хрестоматія політол. ст. Івана Франка / упоряд. Д. Павличко]. — К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. — С. 100–122.
13. Чигринов В. Політична ментальність українського суспільства : Історія і модерн / В. Чигринов, І. Поліщук. — Х. : ХІБМ, 2001. — 202 с.
14. Шкандрій М. В обіймах імперії : Російська і українська література новітньої доби / М. Шкандрій ; [пер. з англ. П. Тарашук]. — К. : Факт, 2004. — 496 с.